

ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ НА НИВІ УШИНСЬКОЗНАВСТВА (З нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського)

У статті йдеться про пошукові здобутки автора на ниві ушинськознавства

Добре відомим фактом (ще з подачі уродженця м.Новгорода-Сіверського, приятеля К.Д.Ушинського по навчанню в місцевій гімназії, педагога, письменника М.К.Чалого) є свідчення: "Овдовев в 1835 году, он (Д.Г.Ушинський, батько майбутнього педагога. – **В.Т.**) женился во второй раз в 1937 году в Шостенском пороховом заводе, на сестре генерала Гербеля, после чего круг знакомства Д.Гр. расширился; у него постоянно бывали гости, большей частью военные" (1).

Розшуковуючи дані про зв'язки Ушинських з Гербелями, звернув увагу на видання "Автобиография Н.В.Гербеля", випущене в світ 1915 року в Москві під редакцією уродженця Чернігівщини (хутір Якубівка), літературознавця і бібліографа В.В.Калаша (1866-1919). У ньому (с.12) було чітко прописано: "О первом издании стихотворного перевода "Слова о полку Игоря" было сказано покойным К.Д. Ушинским в "Современнике", 1854, №2. З'явився цей відгук Ушинського на віршоване перекладання "Слова о полку Игоря" М.В.Гербелем (1827-1883), сином згаданого генерал-лейтенанта на той час В.В.Гербеля (1790-1870) анонімно.

Однак дивно і майже парадоксально, що до 1972 (часу опублікування цієї рецензії в ярославському збірнику "О педагогическом наследии К.Д.Ушинского" в додатку до моєї статті "О забытой рецензии К.Д.Ушинского на стихотворный перевод "Слова о полку Игореве") праця Ушинського протягом майже 120 років не тільки не вводилася до зібрання його творів, а й не згадувалася. Після цієї ярославської публікації, а ще більше згадки про неї в бібліографічному покажчику (1968-1987 рр.) "Слово о полку Игореве" (Л., "Наука".-1991) з'явилася злива статей про К.Д.Ушинського і "Слово о полку Игоревім". Крига, кажучи словами відомого літературного персонажа, скресла.

Рецензія була вперше занесена до 2 тому "Педагогических сочинений" К.Д.Ушинського (М., "Педагогика".-1988.– С.401-407).

К.Д.Ушинський порівняв переклад М.В.Гербеля з іншими такого роду виданнями: "Стихотворные переводы, подобные переводам Серякова, Палицына, Левитского, Грамматина, де-ла-Рю, Минаева, Мея, или слишком мало похожи на стихи, или фантазируют о чем вздумается по поводу "Слова" (2).

Бачимо, що публікації і рецензії передувало глибоке ознайомлення Костянтина Дмитровича з працями названих осіб. Назвемо їх:

–Художній переклад (правильніше – переказ) "Слова" Івана Серякова, вчителя К.М.Батюшкова по пансіону Жакіно. Він з'явився в 1803 році, всього через три роки після опублікування пам'ятки (тексту оригіналу) в Москві;

–Перший в Україні переклад О.О.Паліцина "Игорь, героическая песнь", який вийшов у Харкові в 1807 році;

–Переказ Івана Левитського в 1813 р. під назвою "Героическая песнь о походе Игоря на половцев" (СПб., у друкарні І.Байкова);

© Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України (м. Шостка).

– Переказ М.Ф.Грамматіна (1786-1827) – Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игореве, историческая поэма... Иждивением издателя (М., в типографии С.Селивановского, 1823). Зустрічаються вказівки, що ця праця вийшла у світ у 1821 році. М.Ф.Грамматін – особа, яка, на думку деяких словознавців, стала першим вченим-спеціалістом із давньоруської літератури;

– Переклад у 1839 р. поета М.Д.Деларю (811-1868) – "Песнь об ополчении Игоря, сына Святослава, внука Олегова";

– Переказ "Слова" Д.І.Минаєва (1808-1876), батька відомого поета Д.Д.Минаєва. Його обробка пам'ятки з'явилася у світ 1846 року в Петербурзі;

– Переклад "Слова" ("Москвитянин", 1850) Л.О.Мея (1822-1862), який працював над пам'яткою впродовж 1841-1850 років.

Як на мене, то Костянтин Ушинський міг із більшістю з цих видань ознайомитися ще на Чернігівщині. Адже у "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" він згадував про свої читання в "библиотеке отца, оставленной на наш произвол" – читання, які "слишком рано и сильно развили во мне мечтательность" (3). А в іншому своєму записі, розповідаючи про від'їзд на навчання до Московського університету, вже написав: "Но вот и красивые горы, с которых съезжал когда-то удалой князь Игорь, отправляясь на половцев, .. скрались в дали..." (4).

Оцінка перекладу "Слова" М.В.Гербелья була така: зроблений "с чрезвычайной добросовестностью, в звучных и гладких стихах и с замечательной близостью к подлиннику... Гербель, как видно, долго и добросовестно изучал "Слово", с тем уважением к предмету, которого он вполне заслуживает"(5).

Гадаю, що не помилюся, коли скажу про причину анонімого вміщення Ушинським своєї рецензії в "Современнике". Адже тітка перекладача Наталія Василівна Гербель була мачухою К.Д.Ушинського. Останній, природно і зрозуміло, не бажав розкривати своє авторство з огляду на родинні зв'язки з М.В.Гербелем.

В оцінці "Слова" – це "родные звуки, донесшиеся к нам из глубины XII столетия, из темных времен княжеских усобиц и половецких набегов" – вельми цікаві і, здається, дуже близькі до істини такі рядки-твердження К.Д.Ушинського: "Слово" написано (за думкою Полевого. – **В.Т.**) на том языкe, на котором говорил в то время народ в Чернигове и Киеве. Почему бы не сказать просто, что "Слово" написано на том языке, на котором должен был говорить его сочинитель по всей вероятности, житель Новгород-Северска, который и сам, как видно из нескольких мест поэмы, участвовал в походе северского князя" (6).

Не можемо не навести ще таку думку Ушинського: "... этот единственный список отыскан в Спасо-Ярославском монастыре, где жило много духовных, прибывших из Малороссии, и куда легко могли попасть книги с. Дмитрия, мы можем предположить, что список точно сделан самим Дмитрием Ростовским, во время пребывания этого святителя в Новгороде-Северске". (7) Версія Ушинського була нагадана мною у статті "Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім" (8) і підкріплена такими власними словами: "Безперечно, Туптало як людина великою мірою освічена, що постійно турбувалася про поширення писемності, знань в Україні, як щирий патріот свого Отчого краю, не міг на землі "Слова о полку Ігоревім пройти мимо рукопису цієї пам'ятки, якщо б він потрапив у поле його зору! Цілком можемо погодитися з припущенням К.Д.Ушинського, що Дмитро Туптало міг бути переписувачем "Слова..." під час перебування у Новгороді-Сіверському".

Мені один із дослідників заперечив: "ярославська" та "ростовська" версії про надходження рукопису "Слова..." до колекції графа О.І.Мусіна-Пушкіна "на сьогодні обидві ... вже не існують" (9).

Цей закид не відповідає дійсності. Про роль Дмитра Туптала у 1996 році / "Русская література ", №4/, у 2000-му /" Українська мова та література", ч.3/ писав відомий дослідник пам'ятки Борис Яценко, а зробив свої висновки в праці "Слово о полку Ігоревім"та його доба": "Збірник, відомий як Мусін-Пушкінський, з'явився у Спасо-Ярославському монастирі в 1708-1709 роках. До цього, без сумніву, був причетний Дмитро Туптало – український релігійний діяч, драматург,

автор популярних багатотомних "Житій Святих", відомий також як митрополит Дмитрій Ростовський / помер 1709 р./.

Ремінісценції "Слова" знаходимо в його книзі "Руно орошенное", яка вперше була видана в 1680 р. (10)

...У згадуваних "Воспоминаниях об обучении в Новгород-Северской гимназии" (то були 1833-1840-і роки. – **В.Т.**) К.Д.Ушинський писав: "Отец по смерти матери почти не жил дома, так что жил я один с меньшим братом моим в том хуторке, куда никто не заглядывал"(11). Отой хуторок – це околиця Новгород-Сіверського, яка ще й досі за назвою церкви, що там стояла, зветься Покровщиною. У супліці 1831 року Д.Г.Ушинський так перелічив своїх синів: "Александр 14. Владимир 12, Константин 8 и Сергей 2-х лет" С.Воїнов (12).

Отож молодшим братом, згадуваним К.Д.Ушинським, був Сергій. Про нього граф Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства" подав такі свідчення: "Сергей, р. 1829 года, ум., написал книгу против штундистов, в 1878 г. заведывал Рубежовскою колониєю (близ Киева) малолетних преступников"(13). Це була прикра помилка, яку повторив на сторінках "Сіверянського літопису" автор статті "Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського"(14).

Ушинськознавчі київські пошуки поставили все на свої місця. У місті 1874 року утворилося Товариство хліборобських колоній і ремісничих притулків. Серед приватних осіб, які підтримували це товариство, були відомі промисловці, зокрема, цукрозаводчики, благодійники брати Микола та Федір Терещенки, коріння роду яких у Глухівському повіті колишньої Чернігівської губернії. На зібраний капітал товариство "в 35 верстах від м. Києва", в селищі Рубежівка, придбало маєток для улаштування тут хліборобсько-ремісничої колонії для малолітніх злочинців. Коли постало питання про призначення директора колонії, то комітет товариства зупинив свій вибір на місцевому жителі, відставному колезькому раднику Олександрі Дмитровичі Ушинському"(15).

Це й був найстарший з братів Костянтина Ушинського, який народився 12 квітня 1817 р. у Новгороді-Сіверському, був охрещений в місцевій Покровській церкві неподалік від будинку матері – Любові Степанівни, народженої Карпинської. Будівля дісталася їй у спадок, що й засвідчив батько Олександра і Костянтина Д.Г.Ушинський, зокрема, в атестаті 1836 р., який стосувався його майнового становища: "за женою родового от отца ее, статського советника Карпинского в г.Новгород-Северском с жилым домом" (16).

Проте повернімося до розповіді про хліборобсько-ремісничу колонію. Невдовзі після зупинення вибору товариства на О.Д.Ушинському він відбув відряджений до Петербурга та Москви, де знайомився з усім комплексом робіт у першій в Росії Петербурзькій виправній колонії, відкритій 1871 року, та московському Рукавишниковському притулку. Повернувшись до Києва, з 10 березня 1876 року почав виконувати обов'язки директора Рубежівської колонії. Працював на цій посаді чотири роки. До речі, дійсним членом Товариства була його дружина Ольга Василівна, народжена Абірюхтіна, яка для будівництва лікарні при цій колонії внесла 256 крб. 60 копійок (17).

Вивчення "Исторического очерка Рубежовской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по1884 г." (К., 1884) принесло таку цікавинку, майже невідомий факт: у списку вихователів Рубежівської колонії зазначено ім'я Павла Платоновича Чубинського з приміткою "образование получил в Киевской военной гимназии, служил в колонии – 5 месяцев".

На жаль, не повідомляється, коли саме тут працював етнограф, автор слів пісні – національного гімну "Ще не вмерла Україна" (1863). Зважаючи на те, що П.П.Чубинський в 1876 – 1879 рр. працював у Петербурзі, це могло бути тільки після 1879-го року. Чи не був причиною короткочасної праці поета в колонії стан його здоров'я? Адже 26 січня 1884 року він пішов із життя.

Ушинськознавці про Сергія Ушинського, якому помилково приписано керу-

вання Рубежівською колонією, не тільки не сповіщають будь-які дані, а навіть не згадують його, не висувають припущень.

Наші пошуки у відомій картотеці сина приятеля Костянтина Ушинського, педагога, одного із засновників Пушкінського дому, Бориса Львовича Модзалевського (1874 – 1928) також не принесли бажаних результатів. Проте у відділі рукописів цього С.-Петербурзького наукового закладу серед понад 30 згадок про членів роду Ушинських, зібраних Б.Л.Модзалевським, знайшли дані про Володимира Дмитровича Ушинського: "Кадет Дворянського полка. Умер 20 октября 1833 г. 14 л/ет/ 8 мес/яцев/ и 17 дней. Родители. Смоленск/ое/ кл/адбище/".

Чому такі детальні загадки про тривалість життя другого (за часом народження) сина Дмитра Григоровича та Любові Степанівни Ушинських? Певно, він запозичив їх з дат на надгробному камені чи то плиті на могилі померлого. Дані абсолютно точні. Подаючи "дворянський список" до Вологодського дворянського депутатського зібрання для внесення синів до родовідної книги вологодського дворянства, Д.Г.Ушинський подав метричні свідоцтва із Чернігова. Щодо Володимира мовилося: народився 3 лютого 1819 року в Новгороді-Сіверському, охрещений в Покровській церкві. Чому до Вологодського? Бо Д.Г.Ушинський служив у Вологді з кінця 1826 р. до кінця 1833-го в казенній палаті радником господарчого відділення. Там у подружжя Ушинських народилися згадуваний Сергій (28 липня 1829 р.) та Катерина (24 листопада 1831 р.).

За радянського часу член-кореспондент АПН РРФСР, автор книжки "Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" (М., 1960) В.Я.Струминський писав: "Из других материалов известно... в 1905 г. Надежды Семеновны Ушинской и сына Владимира уже не было в живых"(18). Про які такі матеріали мовив академік? Якби вони були в нього під рукою, то він би їх назвав! Мої пошуки на сторінках київської преси спростували цю вигадку В.Я.Струминського. "Киевлянин", "Киевская мысль" за травень 1914 р. повідомляли про смерть дружини славетного педагога 14 травня. Найдетальніше сповіщало читачам останнє видання /1914, № 134, 17 травня/: "14 мая скончалась в Киеве вдова известного русского педагога К.Д.Ушинского Надежда Семеновна Ушинская. Покойная после смерти своего знаменитого мужа поселилась в Киеве, где похоронен ее муж, и жила последние годы у своих дочерей В.К.Пото и О.К.Суковкиной. Здесь же в Киеве на средства семьи при участии городского управления было сооружено городское училище им.К.Д.Ушинского.

16 мая Н.С.Ушинская похоронена на Выдубецком кладбище рядом с мачехой ее покойного мужа".

Відшукалися також дані про сина К.Д.Ушинського Володимира.

Спогади деяких осіб, в першу чергу Миколи Білоусова із м.Таруси Калузької області (тепер Російська Федерація), який був компаньйоном при хворому Володимирі Костянтиновичі /прогресуючий параліч/, засвідчили, що ще в 1910 – 1911 роках син педагога був живий, вони разом часом виїздили то неподалік із хутора Богданка до Новгород-Сіверського, Шостки, то навіть до Москви, Петербурга; що В.К.Ушинський лікувався в професора Баженова.

Про долю дружини К.Д.Ушинського, його дітей читач може значно детальніше дізнатися в нашій книжці "Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть" /Суми, Собор. – 2001/.

Ціла низка помилкових суджень була висловлена в книжках різних авторів (вони здебільшого запозичували неоковирності один в одного) щодо запису К.Д.Ушинським до свого альбому волелюбних віршів. Є потреба перш за все перелічити вірші, занесені до нього. І при цьому зберегти послідовність зроблених записів.

Першим йде вірш Огарьова "Памяти Рылеева". Далі – чотиривірш Адама Міцкевича:

Что случилось с вами?

Рылеева честная шея,

Которую братски сжимал я,
В объятьях моих,
В петле задохнулась по воле
Царя-лиходея...
Проклятье народом, гулящим
Пророков своих!

Потім були занесені твори самого К.Ф.Рилєєва: "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Вере Николаевне Стольпиной", "Гражданин", "Тюрма мне в честь – не в укоризну"; уривки з поеми "Наливайко" – а/ "Киев", б/ "Смерть Чигиринского старосты", в/ "Исповедь Наливайки".

Відповіді на запитання, за яких саме обставин Ушинський вписав ці твори до свого альбому, в літературі про педагога не знаходимо. А ось на інше – з якого джерела запозичені перелічені твори – існують численні точки зору, твердження.

Том XI зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/-С.279: "Питання про час цих записів може бути вирішене тільки так, що вони відносяться до часу після виходу Ушинського з Ярославського ліцею і початку його роботи в міністерстві внутрішніх справ до департаменту іноземних віросповідань". Яке категоричне твердження: "Тільки так"! Уточнімо для читачів дату: опісля 1849 року.

В. К. Зажурило, дослідниця з Петербурга, в книжці "Ушинский в Петербурге" /С.25/:"Наступила весна 1851 года... По-видимому, тогда и были сделаны Ушинским записи революционных стихотворений в одном из альбомов... Переписывая произведения К.Ф.Рылеева". Але з якого ж джерела?

В.Я.Струминський /"Очерки жизни и педагогической деятельности К.А.Ушинского"/; виправляючи і доповнюючи свої категоричні твердження, зроблені в примітках до отого XI тому Зібрання творів Ушинського: "... как только Н.П.Огарев издал в Лондоне в 1861 г. сборник под заглавием "Думы К.Ф.Рылеева", Ушинский раздобыл этот сборник и полностью переписал его в один из своих альбомов". Повністю весь збірник?!

Це говорить по те, що Струминський не брав до рук альбом Ушинського, не звіряв його, а скоріш за все, й не читав "Думы К.Ф.Рылеева".

Юрій Сальников, краснодарський письменник, книжка "Убеждение" /М., 1977. – С.109/:"В 1861 году по Петербургу подпольно распространялась небольшая книжка: "Думы К.Ф.Рылеева". Ее издал в Лондоне Огарев. Он включил в нее многие произведения Рылеева – "К временщику", "Свободы гордой вдохновенье", "Гражданин" и другие. И предослал рылеевским стихам свое стихотворение о декабристе-поэте".

М.С.Гриценко, автор статті "До життєпису великого педагога" /Збірник "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського", К., 1974. – С.61/:"Прочитавши збірку М.П.Огарьова "Думы К.Ф.Рилєєва", він переписав у свій щоденник уривки з поеми "Наливайко" /"Київ", "Смерть Чигиринського старости", "Сповідь Наливайка" та ін./.

Дивна річ: названих дослідників, письменників не насторожила навіть сама назва вказуваного ними джерела. Мовилося ж про "Думы К.Ф.Рылєєва"! Ніхто з них не взяв до рук цю книжку і не зіставив альбомні записи Ушинського з отим лондонським Огарьовським виданням. А недбалість, наукова несумлінність, як стверджує життя, часто призводять до прикрих помилок.

Улітку 1861 року після відвідання в Лондоні О.І.Герцена та М.П.Огарьова "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылєєва" видав у Лейпцигу у видавця Блокгауза М.В.Гербель. Своє ім'я він приховав під криптонімом "Л.Л."

Розглядаю це гербелівське видання. Воно датоване – "Лейпциг, 3 серпня 22 липня 1861 року". І все, що було власноруч записане К.Д.Ушинським до свого альбому, тут є: – і вірші М.Огарьова "Памяти Рылєєва", віршовані /саме віршовані!/ рядки Адама Міцкевича, і твори самого Рилєєва. І до того ж все це розміщене в збірці в тій же послідовності, в тому ж порядку, що і в альбомі Ушинського.

Немає ніякого сумніву, що Ушинський перечитував саме гербельівське видання і поступово списував з нього вірш за віршем. (9)

Скажемо більше: ясно, чому саме це "Полное собрание сочинений К.Ф.Рылеева" потрапило до рук педагога. Адже, як повідомлялося вище, видавець Микола Гербель перебував у родинних зв'язках із К.Д.Ушинським. У кого, як не у Гербеля, міг узяти педагог це видання!

У XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського /М.-Л., 1952/ наведені тексти трьох листів педагога до приятеля ще на освітній ниві в стінах Смольного інституту шляхетних дівчат /Петербург/ М.І.Семевського /1837-1892/. У примітці до цих листів Ушинського зазначено: "Местонахождение подлинников писем неизвестно". Так і підштовхує мене сказати укладачам цього тому, як взагалі зібрання творів К.Д.Ушинського словами Костянтина Дмитровича в одному з цих листів до Семевського: "Яка страшенно невелика у нас педагогічна літературна діяльність!". Ну, чого б ото не вивчити уважно архів М.І.Семевського?!

... Року 1981-го, маючи щасливу нагоду попрацювати у відділі рукописів Пушкінського дому, автор цієї статті листи Ушинського до Михайла Івановича знайшов! І не три, а ще й листа-записочку від 10 квітня 1868 року, який ще ніколи не друкувався. І всі ці кореспонденції були оригіналами!

Михайло Семевський мав гарну звичку, особливо з наукової точки зору, на отриманих листах ставити дату своїх відповідей на них.

На лист Ушинського від 12/24 серпня 1862 року з Інтерлакена він відписав 25 серпня /ст. ст./ того ж року. Що ж до другого листа педагога в XI томі було зазначено, що він передруковується із книги В.В.Тимощука "М.И.Семевский" /СПб., 1896/. По-перше, слід було писати не "В.В.Тимощука", а "В.В.Тимошук", бо автором цієї праці була жінка – Віра Василівна /1853-?/. По-друге, висловлено думку, що датування цього листа у згаданому виданні під 1868 роком є помилковим, "вследствие ли ошибки переписчика или в результате неверного чтения". Укладачі тому наголосили, що лист, виходячи з його змісту, слід віднести до 1863 року. Проте і вони помилилися. На цій кореспонденції, яка починалася словами: "Очень вам благодарен, добрейший Михаил Иванович, что вы и в древнем городе Пскове меня не забыли", знаходимо точну дату – "Веке, 2-го ноября н.с.", тобто року 1862-го. Адже запис Семевського про свою відповідь такий: "Ответ/ил из В/еликих Лук 2 янв/аря 1863 г."

Навіть побіжний погляд на оригінали листів Ушинського засвідчив, що і в книжці В.В.Тимошук, і в Зібранні творів К.Д.Ушинського /том XI/ їх текст дещо урізаний, подано не дослівно, не повністю. У листі з Інтерлакена опущені останні рядки Ушинського: "Благодарю всех за память о жене моей и детях: она всем Вам кланяется; а Константин Константинович спрашивает к Вам особенное сочувствие, и всякого маленького, худенького и бледного человека в черном сюртуке принимает за Семевского. Мой поклон В/асилию Ив/ановичу Водовозову и его супруге /Елизавета Миколаївна, народжена Цевловська, 1844-1923. – **В.Т.**/. Не забывайте преданного Вам искреннего, больного и /нрзб./ К.Ушинский". (20)

У цьому листі /і в праці В.В.Тимошук, і в томі XI/ зашифрована особа, про яку К.Д.Ушинський висловився так: "Я никогда не думал, что бы Л. в такие молодые годы был уже такой беззастенчивый негодяй: я думал, что ему до такого совершенства остается еще лет десять. Этот господин, который несколько сот своей мерзейшей книжечки, меряет, верно, всех на свой аршин. Но не стоит больше говорить о таких гадах."(21)

З листа Костянтина Дмитровича ми тепер знаємо, що мова йде про Василя Івановича Лядова, 1834-1892, педагога, викладача географії (з 1860 р.), потім інспектора класів Смольного інституту шляхетних дівчат. Здається, йшлося про видання В.І.Лядова "Европейская Россия в физическом и этнографическом отношении" (СПб., 1860).

У відділі рукописів Пушкінського дому нами було знайдено ще один короткий, до цього часу не опублікований лист К.Д.Ушинського. Ось його текст:

"Есть у меня к вам великая просьба, многоуважаемый Михаил Иванович. В чем состоит моя просьба, объяснит Вам мой близкий родственник Иван Степанович Псиол /т.е. Псел/, который и передаст вам эту цидулку. Завтра я еду за границу, и по возвращении буду Вас сердечно благодарить, если Вы по старой приязни не откажете принять участие в том деле. Пожалуйста приложите к нему вашу искреннюю ручку.

Искренне Вам преданный К.Ушинский" (22). Датований 10 квітня 1868 р., цей лист коротенький, а проте важливий. Він, по суті, є ключем до розкриття багатьох сторінок життєпису К.Д.Ушинського.

Ще року 1973-го сумлінний ушинськознавець А.М.Іванов, пишучи про діда К.Д.Ушинського по материнській лінії Степана Степановича Карпинського (1742-?), сповістив, що той був одружений з дочкою колезького асесора Меланією Федорівною Аспол (23), що року 1784-го він був занесений до 1-ої частини родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Ці дані ярославський дослідник запозичив із "Малороссийского родословника" /Т.11., К., 1910/ В.Л.Модзалевського. Справді, український історик, генеалог у своїй праці (с. 348) назвав прізвище Меланії Федорівни (померла до 1809 р.), але не "Аспол", а "Асіол". Однак на стрінці 715-й виправив свою помилку, вказавши правильно – "Псіол". Це у "Малороссийского родословнику" А.М.Іванов не помітив.

Історик О.М.Лазаревський писав про сина Григорія Псіола Федора: "устроил свое благосостояние женитвой на одной из наследниц Афанасия Заруцкого, причем получил в новгородском (читаймо: Новгород-Сіверському. – **В.Т.**) уезде села Знобу и Протопоповку" (24). Певно, дітьми цього Ф.Г.Псіола були Маланія, Степан, Андрій. А сином Степана Федоровича, брата бабусі Костянтина Дмитровича Ушинського, й був Іван Степанович, про якого клопотався педагог перед М.І.Семевським.

Петербурзька знахідка розкриває ще такі родинні зв'язки. С.Ф.Псіол був одружений з онією з дочок І.І.Халанського, директора Новгород-Сіверської гімназії в 1803-1825 рр., – Олександрю. Запис Степана Псіола знаходимо в альбомі К.Д.Ушинського. "1851 года 6 августа х.Богданка" він заніс чотиривірш О.С.Пушкіна:

Блажен, кто смолоду был молод,
Кто вовремя созрел:
Кто постепенно жизни холод
С летами вытерпеть умел.

А від себе Степан Псіол додав: "Последнее недостижимо без первого" (25).

На самому початку 70-х років минулого століття київською дослідницею Г.Г.Савенок були оприлюднені знайдені у відділі рукописів (тепер – Інститут рукописів) ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України листи педагога до Якова Степановича (від 6 серпня 1866 р. та 30 травня 1868 р., обидва з хутора Богданка, колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (Г.Савенок вважала, що цей кореспондент Ушинського – "родич сім'ї Ушинського, можливо, з боку матері К.Д.Ушинського – Любові Степанівни"). Припущення було явно хибним. Адже є джерела, в яких описано рід Карпинських. У них, зокрема, бачимо, що у матері Костянтина Дмитровича були брати, але серед них немає Якова.

Ще в книжечці "Костянтин Ушинський і Сумщина" мною було стверджено, що Якова "скоріш за все слід шукати серед родичів дружини педагога – Дорошенків" (26). Подальші пошуки ствердили правильність цього припущення.

Яків Степанович Дорошенко був рідним дядьком Надії Семенівни Ушинської (народженої Дорошенко). У листах Костянтина Дмитровича йшлося про господарські клопоти, особливо про догляд за пасікою: "Зробіть велику милість – пришліть цими днями Онисима, щоб розпорядився пасікою. Степан щось дурить, а рої так і лізуть".

Остаточну крапку поставив спогад історика Дмитра Івановича Дорошенка у спогаді "Новгород-Сіверський": "Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне

літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгород-Сіверському /повіті/». А далі Д.І.Дорошенко (1882 – 1951) додав: "К.Д.Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька, я досі ношу золотий годинник, подарований ним моему батькові, – одинока пам'ятка минулого, що її вивіз на еміграцію" (27).

Що родич, то це так! А що "хрещений батько мого батька", то Д.І.Дорошенко помилився. Розшуканий нами документ – свідоцтво про народження Івана Яковича Дорошенка засвідчує: " В метрической книге Глуховского уезда Дорошовки Васильевской церкви ноября первого числа 1848 года значится: у Я.С.Дорошенко и его законной жены Елизаветы Николаевны родился сын Иоанн, крещен 7 числа священником Алексеем Лобидовским: восприемники: підпоручик, поміщик Новгород-Северского уезда, села Каменки Александр Федорович Покарский и отставного поручика Александра Селинга жена Казимира Михайлова дочь" (28).

Звернення К.Д.Ушинського в господарчих справах саме до Н.С.Дорошенка можемо пояснити також рядками із спогадів "Моя жизнь" видатного історика, правознаця, уродженця с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії М.П.Василенка /1866-1935/: "Особенно славился Яков Степанович Дорошенко своею пасекою: у него біло свіше 1000 ульев ... Об этой пасеке много говорили, и слава о ней далеко разносилась по уезду"(29).

... Ще в підлітковому віці звела до купи сіверянська земля Костянтина Ушинського та Пантелеймона Куліша. Одночасно вони навчалися в Новгород-Сіверській гімназії. На урочистому акті цього навчального закладу 26 червня 1834 року Пантелеймон Куліш, учень 3-го класу, та Костянтин Ушинський, учень 1-го класу, були відзначені похвальними свідоцтвами (30)/. У 50-х роках вони знову опинилися поруч один одного. На сторінках "Современника" /1853 р., №№ 1-4 / Куліш вів анонімно "Иностранные известия". Дещо згодом продовжив готувати їх Ушинський. То хіба підготовка цих матеріалів для журналу не могла сприяти поновленню згаданих новгород-сіверських зустрічей? Хіба не могла відбутися естафетна передача журналістських оглядів іноземних новин з рук Куліша до рук Ушинського?

Пошуки їх взаємин привели до таких висновків. Письменник у "Жизні Куліша" сповіщав, що"один з його предків за царя Петра Першого був військовим товаришем, другий – сотенним отаманом"(31). Історик О.Лазаревський у розвідці "Предки П.А.Куліша"(32) вказав, що тим сотенним отаманом був Іван Кулеш (так тоді писалося прізвище представників роду письменника). А в іншій праці "Списки Черниговских дворян 1783 года" повідомив, що дочка сотенного отамана Івана Кулеша Єфросинія була дружиною військового товариша Василя Атанасійовича Боровика із с. Ображіївки: що з-поміж п'яти їх дітей була Тетяна.

Згадалося: Г.О. Милорадович у "Родословной книге Черниговского дворянства"(33)/ зазначив про дочку поміщика с.Ображіївка Тетяну Василівну Боровик /ову/ як дружину колезького регістратора /з 1805 р. /Степана Михайловича Дорошенка. Останній же був дідом по батьківській лінії дружини К.Д.Ушинського Надії Семенівни Дорошенко / 1831-1914/.

Чи знали Куліш і Ушинський про цей їх родинний зв'язок? Можливо.

Виникає запитання: чи не тому збудувала саме в Ображіївці 1912 року початкове училище для селянських дітей дочка славетного педагога Надія Ушинська /1856-1944/ (34)?

За радянського часу раз у раз наводилися слова-заклики із щоденникових записів К.Д.Ушинського: "Готувати уми! Сіяти ідеї! Ось наше призначення... Будемо пацювати над спорудженням чудової будівлі, якій онуки наші дадуть своє ім'я"(35)/. Проте не зверталася увага на три слова глибокого змісту, які вмістили в собі цілком реальні побоювання. І пророчі застороги: "Попередимо біди перелому!" Слова далекого 1844 року збігалися з висловлюванням кращих умів Росії:

Пушкіна, Герцена. З прозирливим попередженням славетного сина Сіверянщини, України Пантелеймона Куліша, що боротьба може викликати страшні, непередбачені руйнівні процеси з боку неосвічених, темних сил. Такі, як насильство, занедбання і зневаження загальнолюдської моралі, антигуманні вчинки під гаслами революційних зрушень.

П.О.Куліш вигукував: "А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства!": "Підніметься, розіллете / Кривавії ріки, /

А прийде час, провалитесь / В страшну тьму навіки ".

... Біди "перелому" прийшли. Руйнування, матеріальні і духовні, охопили нашу землю. Не обминули біди й Ушинських, їх родичів.

У несамолюбивій революційній круговерті в Україні загинули онук К.Д.Ушинського Максим Костянтинович Ушинський / 1897– 1917 /; двоюрідні брати дружини педагога Петро Якович / 1857 – 1917 / та Василь Якович /1843 – 1918/ Дорошенки.

В.Я.Дорошенко був активним діячем українського національного руху – засновником у Чернігові /1917/ української гімназії, одним із фундаторів Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, членом ради Чернігівського народного університету. Він брав участь у роботі Чернігівської архівної комісії, а з 15 липня 1918 р. призначений керівником головного управління в справах мистецтва та національної культури Української Народної Держави.

В.Я. Дорошенко був вихованцем лицею кн. Безбородька в Ніжині; відомим судовим діячем Глухівського повіту, автором роману "На Україні" /1863/, "активним розповсюджувачем по селах книжечок Кулішевої друкарні – "метеликів". Його трагічну смерть описав у своїх спогадах "Моя жизнь" М.П.Василенко: "После начала революции В.Я. оставался в Глухове на старом месте судебного следователя. 1 января 1918 года какой-то матрос из села Студенки начал избиение в Глухове интеллигенции и чиновников..."

В.Я. был утром захвачен врасплох и убит в своей квартире. Он умер таким образом насильственной смертью. На меня эта смерть произвела очень тягостное впечатление" (36).

Місце поховання В.Я.Дорошенка залишилося невідомим. Проте отому матросу-більшовику, вбивці ще й досі стоїть у центральному сквері Глухова пам'ятник.

Вимушений був емігрувати з цієї гілки роду Дорошенків Дмитро Іванович (1882 – 1915), міністр закордонних справ за часів Центральної Ради, в уряді гетьмана Павла Скоропадського.

Шукали порятунок за кордоном отчого краю діти й онуки К.Д.Ушинського. Син педагога Костянтин – дійсний статський радник, службовець Державної ради, спілкуючись із сестрою Н.К.Ушинською, яка тоді мешкала в Петрограді і була (за знайденими нами документами, "громадянкою української держави"), 16/29/ жовтня 1918 р. писав: "Залишитися в Царському в чеканні, коли трапиться можливість виїхати на Україну, нам справді не можна по багатьом істотним причинам. Нам потрібно якомога скоріш виїхати звідси"(37).

Правнук славетного педагога, професор із м. Х'юстона /США/ К.Д.Ушинський в листі до автора цієї статті повідомляв, що Костянтин Костянтинович Ушинський не тільки народився в Чернігові 10 травня 1859 р., а й помер у цьому місті 31 грудня 1918 року(38). Тобто всього двома з половиною місяцями пізніше отого листа до Н.К.Ушинської. Щоправда, в XI томі Зібрання творів К.Д.Ушинського (с. 371) вказується інша дата народження К.Д. Ушинського – 17 лютого 1859 року; а інший правнук педагога Д.В.Поспеловський (професор із Канади) писав до Шостки, що К.К.Ушинському довелось "в Киеве похоронить своего отца, умершего от последствий артрита в возрасте 59 лет" (39).

Згаданий професор російської словесності із університету ім. Райса м.Х'юстона, який народився 4 грудня 1921 р. в м. Чернівці, надіслав укладений ним родовід нащадків К.Д.Ушинського / див. книжки: "Костянтин Ушинський і Сумщи-

на" (1998), "Роде наш красний: Ушинські кризь призму століть" (2001)/. На жаль, саме на ньому (мав трьох дітей – доньок) обірвався славетний рід Ушинських.

Вимушені були залишити Росію Надія та Ольга Ушинські. Шляхи Н.К.Ушинської, опублікувавши статтю "Сліди ведуть до нас" (К.Д.Ушинський і Чехословаччина) в столичних (Прага) "Учительських новинах"(40), нам за допомогою письменника-пражанина Мирослава Іванова та доцента Карлового університету Йозефа Цаха вдалося дослідити. З кінця 1931 року дочка педагога, прибувши із Швейцарії, проживала за адресою: Бубенеч. Вулиця Графова, 21/601, Гранд пансіон. Тут, певно, вона й померла року 1944-го.

Ольга Костянтинівна, яку один із авторів збірника "Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського" (К.:Вища школа, 1974) поховав "малою" (с. 60), вийшла заміж за Михайла Акінфієвича Суковкіна, службовця Київської губернської управи в справах земського господарства, потім – голови Київської губернської земської управи, губернського комісара, міністра закордонних справ за часів Центральної Ради, надзвичайного дипломатичного представника в Туреччині в уряді гетьмана Павла Скоропадського. І ця родина емігрувала за кордон. Жили у Франції (Ментона).

Чимало осіб, які досліджували життя та діяльність К.Д.Ушинського, пропагували його педагогічні ідеї і втілювали в життя, до цього часу не дешифровані. Навіть у "Библиографическом указателе трудов и литературы о жизни и деятельности К.Д.Ушинского(1848 – 1984)", підготовленого Державною науковою педагогічною бібліотекою ім.К.Д.Ушинського (м.Москва), не вказано, хто ж схований за криптонімами "Я.К.", "М.Л.", "И.А.", а автора, який підписався "Н.В." під великою підвальною статтею "Памяти К.Д.Ушинского" в "Киевском слове" (1895), взагалі не згадано. Обійшли мовчанкою статті, які друкувалися в 1914 році під криптонімом "Е.Г." в "Черниговской земской неделе".

"Я.К.", автор статті про К.Д.Ушинського в т. XXXV(69) "Энциклопедического словаря" Ф.Брокгауза та І.Ефрона, це, безсумнівно, Я/ків/ К/олубовський/. Він доволі часто вміщував у цьому словнику статті з питань філософії, педагогіки. Ось і в цьому допису до енциклопедичного словника в основному аналізує працю Ушинського "Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии" (2 т., СПб., 1868-69) "Сочинение это выходит уже 11-м изданием и пользуется вполне заслуженною известностью. Не примыкая к последователям какой-либо определенной философской системы, Ушинский рассматривает психические явления вполне самостоятельно и дает, между прочим, ценный анализ чувствований. Труд этот остался неоконченным: Ушинский предполагал издать еще 3-й том, в котором хотел дать руководство по педагогике".

Додамо ще, що ім'я Якова Колубовського було названо серед активних дописувачів до словника, а світлина вміщена в "Портретной галерее редакторов и сотрудников" цього видання/СПб., 1904, 82-й полутом/.

Першим виданням, яке відгукнулося некрологом на смерть К.Д.Ушинського, був "Педагогический сборник" /С.-Петербург, 1870, №12.– С.1331/, який вмістив статтю під криптонімом "М.Л."

То був щомісячний журнал, що видавався Головним управлінням військово-навчальних закладів. Його журнальне кредо, як зазначається деякими енциклопедіями, словниками, "определялось статьями" К.Д.Ушинського. І в цьому твердженні вони не помилялися. Адже в "Педагогическом сборнике" Ушинський опублікував такі свої праці, як "О первоначальном преподавании русского языка" /1864, №1, 11/, "Главнейшие черты человеческого организма в приложении к искусству воспитания" /1864, №10-11; 1865, №№ 4, 5, 7, 10-12; 1866, "1, 2/, "О воспитании привычек и навыков"/1865, №7/, "Педагогические приложения анализа памяти"/1866, №№ 4, 6, 11, 12; 1869, №1-2/.

Не виключено, що Ушинський особисто добре знав Г.Г. Даниловича (1825 – 1906), педагога, генерала від інфантерії, інспектора класів кадетського корпусу, директора 2-ої столичної військової гімназії, уродженця с.Степанівка Менського району Чернігівщини. Адже після повернення в 1867 р. із-за кордону К.Д.Ушинсь-

кий віддав свого найстаршого сина Павла саме до 2-ої С.-Петербурзької військової гімназії.

Як на мене, не могло бути, щоб на смерть К.Д.Ушинського не відгукнувся хтось із викладачів Новгород-Сіверської гімназії – альма-матер славетного педагога. У протилежному разі, вони б підлягали його вислову-переконанню: "Вихователь не чиновник, а якщо він чиновник, то не вихователь".

З усіх осіб навчального закладу впадає в очі викладач російської мови та словесності в 1866 – 1874 роках Михайло Федорович Лазаренко, який потім був призначений інспектором Глухівської прогімназії. Однак це лише версія, припущення...

Укотре прикро помилився В.Я.Струминський в своїх "Очерках жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского" /М., 1960/, написавши: "Известный народный учитель Петербурга Я.В.Абрамов посетил в 1901 г. хутор Богданку и расспрашивал старых крестьян, еще помнивших Ушинского, об их впечатлениях от бывшего владельца"(41). І приписав йому статтю "На родине К.Д.Ушинского" ("Неделя", 1901, №8).

По-перше, повна назва цього допису до "Недели" була така: "На родине Ушинского. Письмо из Черниговской губернии". І вона (назва) чітко, ясно говорить, що писав то не "народний учитель Петербурга", а особа, пов'язана з цим краєм. По-друге, названий В.Я.Струминським Я.В.Абрамов криптонімом "И.А." не мав. Автором "Письма из Черниговской губернии" до "Недели" був уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Іван Спиридонович Абрамов /1874 – 1960/.

З нагоди 25-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського в газеті "Киевское слово" /1995, №2854, 21 грудня/ з'явилася велика підвальна на 12 шпальт стаття "Памяти К.Д.Ушинского" під криптонімом "Н.В." та інша – "Взгляды Константина Дмитриевича Ушинского на народное образование" за підписом "С.К.". Наша думка була, що перша стаття належала перу "Н/иколая В/асиленка": адже він, очолюючи гурток київських інтелектуалів, у 1894 році взяв на себе видання "Киевского слова", тобто фактично став спочатку редактором цієї газети. А потім підтвердження цієї думки знайшов у "Покажчику друкованих праць" видатного українського історика, правознавця, державного і громадського діяча, академіка з Чернігівщини М.П.Василенка (42).

...Особливий, негаснучий інтерес викликають ще й такі дані про зв'язки роду Ушинських з Чернігівщиною.

У згаданому нами витягу із атестата 1836 року Д.Г.Ушинського, який стосувався його майнового становища, звернімо увагу на рядки: "Имения за ним значится родового, доставшегося от матери его /підкреслення наше. – **В.Т.**/, две души, записаны за ним в Черниговской губернии в Новгород-Северском повете, в хуторе Павловском" (43).

Свідчення про матір Д.Г.Ушинського були знайдені нами у Сумському державному облархіві. То була Єфросинія Георгіївна, дружина намісника Охтирського Покровського собору Григорія Георгійовича Ушинського, яка померла на Слобожанщині 27 травня 1820 року (44), хутір Павловський. Нерідко місцевість давала прізвище тій чи іншій особі, а за іменами власників її вона отримувала свою назву. Це непересічні взаємопов'язані історичні факти.

То чи не була бабуся К.Д.Ушинського по материнській лінії з роду Павловських? За "Описанием Новгород-Сіверського намісництва, 1779-178 рр."/К., 1931/ чимало Павловських мешкало в Сосницькому та Стародубському повітах. Був хутір Павловський і поближче до Новгорода-Сіверського – у Покошицькій волості Кролевецького повіту.

Та нас найбільше цікавлять Павловські, хутір Павловський в отому згаданому атестаті 1836 року в "Новгород-Северском повете". Знайдено, що у самому Новгороді-Сіверському був "значк/овий/ т/вариш/, райця /тобто радник. – **В.Т.**/ магістратський" Григорій Павловський, який мав тут "партикулярний"(окремий приватний, неслужбовий) будинок "о 3-х покоях".

Чи маємо ми сенс думати, що тільки на основі аналізу підручника педагога для

початкового навчання видатний український громадський і культурний діяч, учений М.П.Драгоманов у листі до М.Бучинського ствердив: "З російської педагогічної літератури щитав би дуже потрібним переробити "Родное слово", випуск I-II, що було б тим легше, бо автор – Ушинський – сам чернігівець (підкреслення наше. – **В.Т.**) деякі сказки і пословиці і т.д. малоруські" (45).

Певно, мала достатні, вагомі підстави дочка педагога Н.К.Ушинська домагатися, щоб було встановлено пам'ятник К.Д.Ушинському в Чернігові; щоб по її смерті було передано "капитал в собственность г.Чернигова на условиях: в течении 3-х лет со дня утверждения Черниговское городское правление... должно постановить: принимает ли оно учредить в течении 6 лет сооружение учительской семинарии или Института, или расширить подобные заведения, присвоив имя "К.Д.Ушинского", имеющих целью приготовление учителей или учительниц" (46).

Прикро, що видання "К.Д.Ушинский. Библиографический указатель трудов и литературы о жизни и деятельности. 1848 – 1984" / М., 1985/, яке вийшло під титулом Академії педагогічних наук СРСР, не вмістило посилань на "Черниговскую земскую неделю". А в цій газеті, особливо за 1914 – 1915 роки, було опубліковано ряд матеріалів, які заслуговують на велику увагу.

Ще року 1970-го вказав мені на це джерело незабутній Ю.Р.Коцюбинський. 23 жовтня він писав: "Щойно перед відправкою цього листа до нас подзвонили з Чернігівського обласного архіву і повідомили, що в них є газета "Черниговская земская неделя" за 1914-1915 рр., де є багато статей про Ушинського". Юлій Романович люб'язно сповістив адресу архіву, вказав на завідуючого Михайла Терентійовича Яцуру.

З часом вдалося попрацювати тут із цим виданням. Справді, на сторінках "Черниговской земской недели" було вміщено матеріал: "Второй Всероссийский имени К.Д.Ушинского съезд представителей вспомоществования лицам учительского звания" / 1914, №13, 28 березня/. Стаття висвітлювала роботу з'їзду в Петербурзі (з 30 грудня 1913 р. по 5 січня 1914-го р.) в кількості 200-х представників і була підписана псевдонімом "Учитель". Інша публікація мала назву "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского / по П.Орелкину, В.Ладыженскому, Е.Ермиловой й Чехову" / 1914, №21/. Її закінчення було опубліковано в наступному, 22-ому номері від 30 травня під криптонімом "Е.Г."

Цей же утаємничений автор висвітлив публічне зібрання в Петрограді (саме з того року місто на Неві почало носити вже таку назву) 21 грудня 1914 року, вмістивши під тією ж назвою "Памяти нашего знаменитого земляка К.Д.Ушинского" матеріал в "Черниговской земской неделе" / 1915, №3, 16 січня/. До речі, він вказав, що на цьому зібранні була присутня дочка педагога. Напевне, "Е.Г." був тоді в Петрограді на вшануванні пам'яті К.Д.Ушинського.

Щоб встановити ім'я цього чернігівського дописувача, варто вказати на його добру обізнаність з літературою того часу, яка стосувалася К.Д.Ушинського. Названі ним П.Орелкін та В.Ладиженський відомі по їх виступу 21 грудня 1900 р. перед вчителями пензенських початкових міських училищ із нагоди 30-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського. Наступного року ці їхні промови були видані в Москві в книжці "Константин Дмитриевич Ушинский и "Родное слово". А М.В. Чехов (1865 – 1947) заявив про себе того часу на ниві народної освіти виступом "Памяти К.Д.Ушинского" на 2-ому Всеросійському з'їзді імені К.Д.Ушинського – виступом, який увійшов у видання "Матеріалів" цього зібрання. Не можемо не згадати його статтю "На могиле К.Д.Ушинского", надруковану ще до того часу в журналі "Для народного учителя" / М., 1910, №11, с.14-16/. То були спогади про свою поїздку до Києво-Видубицького монастиря, організацію проведення в Києві "Дня Ушинського". Це наштовхує на думку проведення такого "дня" педагога у Чернігові в пам'ять 140-ої річниці від дня смерті К.Д.Ушинського.

Ю.Р.Коцюбинський намагався допомогти автору цієї статті в дешифруванні псевдоніму "Учитель". 30 серпня 1972 р. він повідомляв: під цим схованим ім'ям виступали на Чернігівщині Іван Коновал (Воронківський), який вчителював, поки

не заборонив йому царський уряд, та Олексій Глібов (син Леоніда Глібова), який співробітничав у "Черниговской земской неделе".

Від себе додаю: псевдонім "Учитель" мав ще Сергій Павлович Шелухін (за "Словником українських псевдонімів" О.І.Дея), який виступав у той час ще й під іншими, подібними псевдонімами – "Просвітянин", "Просвітянин С.". Чи це не брат Андрія Павловича Шелухіна, першого директора (завідувача) музею українських старожитностей ім. В.Тарновського з 1896 р. у Чернігові, котрий отримав цю посаду за рекомендацією М.М.Коцюбинського?

З'ясувати достеменно, хто ж насправді виступав у чернігівській пресі під криптонімом "Е.Г." та псевдонімом "Учитель", поки що не вдалося. Можливо, ці особи, які тепер вводяться в науковий обіг ушинськознавства, будуть дешифровані наступними дослідниками життя та діяльності українця за походженням та духом К.Д.Ушинського.

1. Чалый М. Материалы для биографии Константина Дмитриевича Ушинского// "Народная школа".- 1874.- №4.- С.45.
2. Автобиография Н.В.Гербея/ Под редакцией В.В.Каллаша. – М., 1915. – С.12.
3. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.57.
4. Там само.– С.248.
5. О педагогическом наследии К.Д.Ушинского. –Ярославль,1972. – С.148.
6. Там само.– С.147.
7. Там само.– С.148.
8. Терлецький В. Навколо рукопису "Слова о полку Ігоревім"// Сіверянський літопис.– 1996.– №4.– С.62.
9. Воїнов С. Обережно – "Слово о полку Ігоревім"!// Сіверянський літопис.– 1997.– №1-2.– С.25-26.
10. Яценко Борис. "Слово о полку Ігоревім" та його доба.-К., 2000. –С.10.
11. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952.-С.54.
12. Державний архів Вологодської області/ Російська Федерація. –Ф.32. Спр.63. Арк. І: Педагогические идеи К.Д.Ушинского и современность.– Ярославль.-1975.– С133.
13. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-Ч.2.– СПб.,1901.– С.577.
14. Воїнов С.Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського// Сіверянський літопис.– 1998.– №1.– С.47.
15. Исторический очерк Рубежевской земледельческо-исправительной колонии с 1876 по 1884 г. –К., 1884.– С.1.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
16. ЦГИА СССР.– Ф. 1343, оп.30, д.4558, л.5: Новое об Ушинском.– Ярославль,1981. – С.100.
17. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор.- 2001.– С.39.
18. Ушинский К.Д. Собр. Соч.– Т.ХІ.-М.-Л., 1952. – С.371.
19. Терлецький В.В. Місце запозичення – видання Миколи Гербея// Сумська старовина.- 1997.-№1-2.– Суми.– С.16.
20. Пушкінський дім, відділ рукописів.– Ф.274/ Архів М.І.Семевського/ Оп.І, №360. -Арк.2 зв.
21. Там само.
22. Так само.-Арк.7.
23. Иванов А.Н. К.Д.Ушинский. Гимназист. Студент. Профессор.– Ярославль, 1973.-С.7.
24. Л –ій Ал./ Лазаревський О.М./ Списки Черниговских дворян 1783 г.-Чернигов.-1890. – С.71.
25. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.72.
26. Терлецький В. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми:Собор, 1998.– С.35.
27. Сіверянський літопис.– 1995.– №1.– С.81.
28. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський кризь призму століть.– Суми: Собор, 2001.– С.95.
29. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.261.
30. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Составил Ив.Панаженко.К., 1889. –С.82.
31. Куліш П. Твори.-Т.І.-К.:Наукова думка,1994. – С.234.
32. Киевская старина.-1898.-№9. – С.64.
33. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.– Т.І.-СПб.,1901.– С.39.

34. Терлецький В.В. Розіллясь по ріднім краю (П.Куліш у взаєминах із земляками).-Суми: "Мрія-1", 2006. – С.116.
35. Ушинский К.Д. Собр. соч.– Т.ХІ.-М. – Л., 1952. – С.11-12.
36. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах.– Т.3.– К., 2008. – С.265.
37. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. зб./ 70 – Арк.І; Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор. – 2001. – С.95.
38. Лист К.Д.Ушинського до В.В.Терлецького від 28 лютого 1977 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Костянтин Ушинський і Сумщина.– Суми: Собор, 1998. – С.68.
39. Лист Д.В.Поспеловського (Канада) до В.В.Терлецького від 10 серпня 200 р. // Архів автора статті: Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С.135.
40. Учителские новости (Прага, Чехословакия). – 1985. – 31 октября. – С.8.; Терлецький В. Роде наш красний: Ушинський крізь призму століть.– Суми: Собор, 2001. – С56.
41. Струминский В.Я. Очерки жизни и педагогической деятельности К.Д.Ушинского.-М., 1960.-337.
42. Василенко М.П. Вибрані твори у 3-х томах. – Т.3. – К., 2008. – С.706.
43. Новое об Ушинском. – Ярославль,1981. – С.100.
44. Терлецький В.В. Новые документы к родословной К.Д.Ушинского// 36. "Жизнь и наследие К.Д.Ушинского", Ярославль,1986. – С.68.
45. Драгоманов М.П. Літературно– публіцистичні праці.-Т.2.– К.,1970. – С.453.
46. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки/ Санкт-Петербург/ .– Ф.804, од. збер.-56.

В статье рассматриваются достижения автора в ушинковедении.

